

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

2

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα

κατά την Ύστερη Αρχαιότητα

Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, Ρόδος 19 Νοεμβρίου 2011

Επιμέλεια έκδοσης

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΖΑΡΡΑΣ – ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2014

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Αναπλ. Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymno

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITOR

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)

Με την ευγενική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 2014
EULIMENE

ISBN: 978-618-80666-1-8

Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων* περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωική / Υπομινωική / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αιώνας π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αιώνας μ.Χ.). Πρόκειται για δοκίμια που δεν μπορούν, λόγω της μεγάλης έκτασής τους, να ενταχθούν στην ετήσια επιστημονική έκδοση της *EYAIMENHΣ*, όπως μονογραφίες, πρακτικά συνεδρίων και συμποσίων, δημοσιεύσεις ανασκαφών, συντάγματα νομισμάτων και εκδόσεις επιγραφών και παπύρων. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* περιλαμβάνει, επίσης, μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* δεν εκδίδεται περιοδικά.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μία εκτενή περίληψη μέχρι 3.000 λέξεις, σε γλώσσα άλλη από αυτή του κειμένου.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .tiff ή .jpg και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται σε ένα εκτυπωμένο αντίτυπο, συνοδευόμενο από το κείμενο και τις εικόνες σε ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης δεδομένων (CD, DVD).

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίσει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους σε ηλεκτρονική μορφή αρχείου .pdf και 10 τόμους *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ*, τιμής ένεκεν.

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λιτinas, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

The *EULIMENE SERIES of Independent Publications* accommodates book-length studies in the fields of Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by the *EULIMENE SERIES* runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD). The *EULIMENE SERIES* is designed to accommodate extended essays too long for inclusion in the *EULIMENE* annual scientific Journal and they can be single author monographs, proceeding of *colloquia* and congresses, excavation publications, numismatic corpora and editions of inscriptions and papyri. *EULIMENE SERIES* also welcomes studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environment, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above. The *EULIMENE SERIES* appears irregularly.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by an extended summary up to 3.000 words is required, in a language other than that of the volume.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Illustrations should be submitted in .tiff or .jpg format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Contributions should be submitted in one hard copy and a version on a digital storage media (CD, DVD).

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of the work in .pdf format and 10 volumes of the *EULIMENE SERIES* will be provided to the authors free of charge.

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΚΟΛΛΙΑ

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014)

List of Contents	
EULIMENE SERIES OF INDEPENDENT PUBLICATIONS 2 (2014)	
Χαιρετισμός του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου.....	8
Χαιρετισμός της Προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.....	9
Πρόλογος των επιμελητών της έκδοσης	10
Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti.....	13
Νικόλαος Γκιολές , Η αρχιτεκτονική εξέλιξη της Ύστερης Αρχαιότητας	21
Ιωάννης Βολανάκης , Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ρόδου – Νεότερα ευρήματα	33
Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά , Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφαση στα Δωδεκάνησα, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς γειτονικών περιοχών.....	41
Nektarios Zarras , Early byzantine mosaic pavements from the Chatziandreou Basilica («Great Basilica») in Rhodes.....	81
Ελένη Παπαβασιλείου , Γενικές παρατηρήσεις για τη γλυπτική στη Ρόδο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: τύποι κιονοκράνων.....	105
Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου , Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: η μαρτυρία της κεραμικής.....	127
Angeliki Katsioti , The circulation of cypriot lamps in Late Roman – Early Byzantine Rhodes, Greece	153
Σοφία Ντιντιούμη , Εργαστήρια κεραμικής στα Δωδεκάνησα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: το παράδειγμα της Κω.....	167
Μιχάλης Κουτελλάς , Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος.....	189
Άννα–Μαρία Κάσδαγλη , Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα από τον 4 ^ο έως τον 7 ^ο αιώνα	217

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΡΟΔΟΥ

Η επιστημονική έρευνα σχετικά με τους πρώτους αιώνες της Χριστιανοσύνης στη Δωδεκάνησο αποτελούσε ανέκαθεν ένα ζητούμενο, όχι μόνον για την ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά και για την Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και τον λαό της Δωδεκανήσου.

Σταθερή και αμετάκλητη υπήρξε η βούληση προς αυτό τον σκοπό εκ μέρους της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, η οποία ενίσχυσε ενεργά την έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση τα τελευταία χρόνια.

Ο ανά χείρας τόμος, με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», αποτυπώνει με τον πιο επιστημονικό και τεκμηριωμένο τρόπο τα αποτελέσματα της ομώνυμης ημερίδας που έλαβε χώρα στη Ρόδο στις 19 Νοεμβρίου 2011 και έρχεται ως το επιστέγασμα της από του 2011 έρευνας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Παλαιοχριστιανικές Βασιλικές Ρόδου», που χρηματοδότησε εξ ολοκλήρου η Ιερά Μητρόπολις Ρόδου.

Για πρώτη φορά, σε ένα συλλογικό έργο παρουσιάζονται με άρτιο τρόπο και επιστημονικό κύρος, από τους καθ' ύλην ειδικούς επιστήμονες, πτυχές της ιστορίας, της θρησκευτικής και κοσμικής τέχνης, καθώς και της καθημερινής ζωής της Δωδεκανήσου κατά τους πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους και την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο.

Συγχαίρουμε τους αγαπητούς πανεπιστημιακούς δασκάλους και ερευνητές Νεκτάριο Ζάρρα και Μανόλη Στεφανάκη για την πρωτοβουλία τους και την ολοκλήρωση του δύσκολου έργου τους και ευχόμαστε η παρούσα έκδοση να αποτελέσει την αφετηρία για την εις βάθος μελέτη του Παλαιοχριστιανικού και Βυζαντινού υλικού πολιτισμού και ιστορίας της Δωδεκανήσου, πολλές πτυχές των οποίων παραμένουν ακόμη άγνωστες.

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

† Ο ΡΟΔΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗΣ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Το 2011 η 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αποδέχτηκε, ως όφειλε, την πρόταση του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου να συμμετέχει στη διοργάνωση της Ημερίδας «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα» για τρεις λόγους: Πρώτον, ως περιφερειακή μονάδα του Υπουργείου Πολιτισμού, είναι υπεύθυνη για την έρευνα, τη μελέτη, την ανάδειξη, την προστασία και τη διαχείριση εκατοντάδων παλαιοχριστιανικών μνημείων και συνόλων στα Δωδεκάνησα. Δεύτερον, διότι οι Εφορείες Αρχαιοτήτων, ως ενεργοί φορείς και με διττό, διοικητικό και επιστημονικό ρόλο, στελεχώνονται από αξιόλογους και κατηρτισμένους αρχαιολόγους με πολυετή ανασκαφική εμπειρία και πλούσιο συγγραφικό έργο σε θέματα αρχαιολογίας και τέχνης της ύστερης αρχαιότητας. Τρίτον, διότι η δράση αυτή, έδινε στους εμπλεκόμενους επιστημονικούς φορείς, μια πρώτη ευκαιρία έμπρακτης συνεργασίας, και άνοιγε προοπτικές υλοποίησης νέων σχεδίων, σηματοδοτώντας την απαρχή ενός κύκλου συνεργασιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με τα Πανεπιστήμια και άλλα ερευνητικά κέντρα. Μια σύμπραξη φορέων που εμπεριέχει τα στοιχεία της επικοινωνίας και της ανταλλαγής τεχνογνωσίας και ιδεών, μέσα σε ένα πλαίσιο ισοτιμίας και συλλογικότητας, όπου ενισχύεται η έρευνα και ο διάλογος και καλλιεργείται η γνώση και η δημιουργικότητα. Τέτοιες δράσεις συμβάλλουν και προωθούν την έρευνα, γίνονται αφορμή να δημιουργηθούν σε έναν τόπο επιστημονικοί πυρήνες και είναι επωφελή όχι μόνο για τους συμμετέχοντες φορείς και τα μέλη τους αλλά και για τη τοπική κοινωνία.

Οι εισηγήσεις των έγκριτων καθηγητών και οι εμπεριστατωμένες ομιλίες των συναδέλφων αρχαιολόγων της Υπηρεσίας και του Πανεπιστημίου Αιγαίου, που μελετούν επί σειρά ετών θέματα τοπογραφίας, αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, νομισματικής, κεραμικής και είναι γνώστες των μνημείων της Ρόδου και των άλλων νησιών, και οι οποίες εγγυήθηκαν τότε την επιτυχία της ημερίδας, δημοσιεύονται σήμερα στον ανά χειράς τόμο, δημιουργώντας ένα πρώτο συλλογικό «εργαλείο» για την περαιτέρω μελέτη της ύστερης αρχαιότητας στα Δωδεκάνησα.

Ευχαριστίες απευθύνονται στον Αναπληρωτή Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Μανόλη Στεφανάκη και τον δρ. Νεκτάριο Ζάρρα, αρχαιολόγο, διδάσκοντα στο ίδιο Πανεπιστήμιο, για τον συντονισμό και την επιμέλεια των πρακτικών.

Αρωγός, πολλαπλά, στο εγχείρημα αυτό υπήρξε η Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και προσωπικά ο Σεβασμιότατος μητροπολίτης κ.κ. Κύριλλος, ιεράρχης εγνωσμένου κύρους και ανοικτών πνευματικών οριζόντων.

Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Η Ημερίδα με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», τα Πρακτικά της οποίας περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο, αποτέλεσε το επιστέγασμα του ερευνητικού προγράμματος που υλοποιήθηκε από το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου σε συνεργασία με την 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και με αποκλειστική οικονομική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου¹. Η κοινή δράση των δύο φορέων αποτελεί γεγονός πρωταρχικής σημασίας, διότι αναδεικνύει τα κοινά ενδιαφέροντα του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσων και κυρίως τις δυνατότητές τους στην οργάνωση επιστημονικών προγραμμάτων, τα οποία στοχεύουν στην αξιοποίηση και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της νησιωτικής Ελλάδας. Ήταν, λοιπόν, σχεδόν αυτονόητο ότι μέσα από αυτή την επιστημονική συνάντηση θα τιμούσαμε τον άνθρωπο που αφιέρωσε τη ζωή του στην ανάδειξη και προστασία των πρωτοχριστιανικών και μεσαιωνικών μνημείων των Δωδεκανήσων και έναν ερευνητή που εκτιμούσε την αξία των επιστημονικών συνεργασιών, τον Ηλία Κόλλια. Αρκετά από τα πορίσματα που παρουσιάζονται εδώ αποτελούν συνέχεια των προσωπικών του επιστημονικών ερευνών, αλλά και των ευρύτερων προσπαθειών για την ανάδειξη και μελέτη όχι μόνο του μνημειακού πλούτου των Δωδεκανήσων, αλλά και του σημαντικού υλικού που φυλάσσεται στις αποθήκες της 4^{ης} ΕΒΑ, όπως αρχιτεκτονικά γλυπτά, κεραμική και νομίσματα.

Στα Πρακτικά περιλαμβάνονται δέκα μελέτες, από τις δώδεκα συνολικά ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στην Ημερίδα, οι οποίες καλύπτουν ένα αρκετά ευρύ φάσμα για την αρχαιολογία και την τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη αρχαιότητα. Την πρώτη μελέτη με γενικότερο περιεχόμενο για την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής την περίοδο αυτή ακολουθεί η σύντομη παρουσίαση νέων παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην ύπαιθρο της Ρόδου. Για τα ψηφιδωτά δάπεδα αφιερώνονται δύο άρθρα: στο πρώτο, εξετάζονται οι σχέσεις των ψηφιδωτών δαπέδων των νησιών του Αιγαίου με τις γειτονικές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, με την προσθήκη νεότερων στοιχείων και νέου φωτογραφικού υλικού. Στο δεύτερο, επιχειρείται η συνολική εξέταση των διακοσμητικών φάσεων της βασιλικής Χατζηανδρέου στους περισσότερο τεκμηριωμένους χώρους της βασιλικής με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία από τη μελέτη των ημερολογίων και τη δημοσίευση νέου υλικού από το φωτογραφικό αρχείο της 4^{ης} ΕΒΑ. Η γλυπτική αντιπροσωπεύεται με μία μελέτη, στην οποία εξετάζονται συγκεκριμένοι τύποι κιονοκράνων, όπως τα «λυρόσχημα» και τα ιωνικά με συμφυή επιθήματα από τη συλλογή γλυπτών της 4^{ης} ΕΒΑ. Ακολουθούν τρεις μελέτες για την κεραμική, οι οποίες εξετάζουν σημαντικά ζητήματα της σύγχρονης έρευνας, προσφέροντας νέα στοιχεία για: α) την κυκλοφορία στο Αιγαίο συγκεκριμένων ειδών εισηγμένης, αλλά και τοπικής κεραμικής, β) την

---

¹ Για το ερευνητικό πρόγραμμα, βλ. Μ.Ι. Στεφανάκης - Ν. Ζάρρας - Ε. Παπαβασιλείου, «Η ύστερη αρχαιότητα στη Δωδεκάνησο: Παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ρόδου. Μια ερευνητική συνεργασία του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΔωδΧρ* 25 (2012), 162-180.

κυκλοφορία των κυπριακών λυχναριών στη Ρόδο και τις αλλαγές στις αγορές του Αιγαίου που επέφερε η ανάπτυξη των ροδιακών λυχναριών και γ) την τυπολογία και την παραγωγή των δωδεκανησιακών εργαστηρίων κεραμικής με αφορμή τα παραδείγματα που έχουν εντοπιστεί στην Κω. Η παλαιοχριστιανική Κάλυμνος είναι το θέμα της επόμενης μελέτης, στην οποία παρουσιάζονται τα νεότερα πορίσματα της έρευνας για τους παραθαλάσιους οικισμούς, τις βασιλικές, τις λουτρικές εγκαταστάσεις και τους τάφους και ο τόμος κλείνει με το άρθρο για τη νομισματική μαρτυρία στα Δωδεκάνησα από τον 4^ο μέχρι τον 7^ο αιώνα.

Η έκδοση των Πρακτικών πραγματοποιήθηκε χάρις στην οικονομική ενίσχυση της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, που ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του αρωγού σε αρκετές από τις αρχαιολογικές δραστηριότητες του Πανεπιστημίου Αιγαίου, μητροπολίτη Ρόδου κ. Κυρίλλου. Τον ευχαριστούμε θερμά. Ευχαριστούμε επίσης την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανησου Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου για τη στήριξή της, τόσο κατά τη διοργάνωση της Ημερίδας όσο και κατά τη διάρκεια επιμέλειας των Πρακτικών, καθώς και τη συνάδελφο αρχαιολόγο στην ίδια Εφορεία, Ελένη Παπαβασιλείου για τη συμμετοχή της στην οργάνωση της Ημερίδας. Ιδιαίτερος ευχαριστούμε τους συγγραφείς του τόμου για την ανταπόκρισή τους στην πρωτοβουλία μας να προχωρήσουμε στην έκδοση των Πρακτικών και για την άψογη συνεργασία μας σε όλο αυτό το διάστημα της προετοιμασίας της έκδοσης. Πολλές ευχαριστίες απευθύνονται, τέλος, στην Προϊσταμένη του Τμήματος Δημοσιευμάτων του ΤΑΠΑ, κα. Ελένη Κώτσου, η πολύτιμη εμπειρία της οποίας συνέβαλε κατά πολύ στην ολοκλήρωση της παρούσας έκδοσης.

Νεκτάριος Ζάρρας – Μανόλης Ι. Στεφανάκης

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΚΩ

Στην παρούσα μελέτη θα παρουσιαστούν τα δημοσιευμένα εργαστήρια κεραμικής, που έχουν ανασκαφεί ή εντοπιστεί στη Δωδεκάνησο. Θα προηγηθεί μια παρουσίαση της βασικής τυπολογίας που χρησιμοποιείται, με κάποιες γενικές παρατηρήσεις σχετικά με την ορολογία. Η βιβλιογραφία για την τεχνολογία των κλιβάνων και την οργάνωση των εργαστηρίων κεραμικής είναι αρκετά εκτεταμένη, και για αυτό τα λόγια θα παρουσιαστούν όσα σχετίζονται με τα ευρήματα που παρουσιάζονται. Η μοναδικότητα των ευρημάτων, ιδιαίτερα αυτών της Κω, δίνουν νέα στοιχεία για την τυπολογία των πρωτοβυζαντινών κλιβάνων και ως βασικό συμπέρασμα της μέχρι στιγμής μελέτης είναι η διαπίστωση της παρουσίας μετά τα μέσα του 6^{ου} και ιδιαίτερα στον 7^ο αιώνα μ.Χ. εργαστηρίων κεραμικής με εξειδίκευση στην παραγωγή νέων τύπων ή απομιμήσεων των παλιών διεθνών τύπων των εμπορικών αμφορέων¹ που κυριαρχούν πλέον στο Αιγαίο.

Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΚΕΡΑΜΙΚΩΝ ΚΛΙΒΑΝΩΝ

Ο κεραμικός κλιβανός ή κάμινος² διαχωρίζεται αρχικά σε δύο βασικούς τύπους με

---

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την οργανωτική επιτροπή του Συνεδρίου και ιδιαίτερα τον αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου Μ. Στεφανάκη, τον Ν. Ζάρρα, διδάσκοντα στο ίδιο Πανεπιστήμιο και τη συνάδελφο Ελ. Παπαβασιλείου. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται επίσης στη διευθύντρια της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δρ. Μ. Μιχαηλίδου, για την αμέριστη βοήθειά της στην απρόσκοπτη μελέτη του υλικού και στην αναπληρώτρια καθηγήτρια Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου. Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ σε όλους τους συναδέλφους στην Κω και στη Ρόδο και ιδιαίτερα στο εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας στην Κω, που εργάστηκε χρόνια και κάτω από δύσκολες συνθήκες στις σωστικές ανασκαφές στο νησί.

¹ Η τυπολογία που ακολουθείται είναι αυτή του John Riley, ο οποίος παρουσίασε τους ονομαζόμενους διεθνείς τύπους αμφορέων από τις ανασκαφές της Βερενίκης, J.A. Riley, «The Coarse Pottery from Berenice», στο J.A. Loyd (επιμ.), *Excavations at Sidī Khrebīsh - Benghazi (Berenice)*, II, Libya Antiqua Suppl. V.II, Tripoli, 1979, 91-467. Για τη χρονολόγηση ακολουθείται η μελέτη του καθηγητή Dominique Pieri, όπου γίνεται ο διαχωρισμός των αμφορέων της τυπολογίας του Riley σε υποκατηγορίες με χρονολόγηση και ανίχνευση των εργαστηρίων προέλευσης και της διασποράς τους: D. Pieri, *Le commerce du vin oriental à l'époque Byzantine (Ve - VIIe siècles). Le témoignage des amphores en Gaule*, Beyruth 2005.

² Για την ορολογία, ξενόγλωσση και ελληνική, που χρησιμοποιείται για την περιγραφή των μερών του κλιβάνου σε δημοσιευμένα παραδείγματα, βλ. Ν. Poulou-Papadimitriou - S. Didjoumi, «Two pottery workshops of the Early Byzantine period in the island of Cos, Greece», *Tourner autour du pot. Les ateliers et potiers médiévaux du Ve aux XIIe siècles dans l'espace Européen, Colloque International (Douai, 5-8 octobre 2010)*, υπό εκτύπωση, με βιβλιογραφία.

βάση τον τρόπο κυκλοφορίας του θερμού αέρα από τον χώρο της καύσης στο χώρο της όπτησης: στο *διώροφο* ή *οριζόντιο* κλίβανο³. Στο διώροφο κλίβανο ο ζεστός αέρας έχει κάθετη κατεύθυνση από τον υπόγειο θάλαμο καύσης στο θάλαμο όπτησης. Ο οριζόντιος τύπος, όπου η κυκλοφορία του θερμού αέρα γίνεται οριζόντια, θεωρείται ότι δεν χρησιμοποιείται πλέον στους ιστορικούς χρόνους στον ελλαδικό χώρο, αλλά είναι ο τύπος που κυριαρχεί στην Κίνα. Σύμφωνα με την αναλυτική παρουσίαση της Cuomo di Caprio, ο οριζόντιος κλίβανος διαφέρει από τις πρώτες *ανοικτές πυρές* ή απλούς *λάγκους* των προϊστορικών χρόνων, που εγκαταλείφθηκαν διότι δεν εξυπηρετούσαν πλέον τις υψηλές τεχνικές προδιαγραφές που ήταν το ζητούμενο για την όπτηση των αγγείων στις μετέπειτα περιόδους. Έτσι, θεωρείται ότι εγκαταλείφθηκαν με την ανάπτυξη της τεχνολογίας των διώροφων κλιβάνων⁴, που εξασφάλιζαν όπτηση σε μεγάλες και ελεγχόμενες θερμοκρασίες με εξαιρετική σε ποιότητα και μεγαλύτερη σε ποσότητα παραγωγή κεραμικών προϊόντων.

Η βασική τυπολογική κατάταξη των κεραμικών κλιβάνων που καθιερώθηκε είναι αυτή που πρότεινε η Cuomo di Caprio για τους κεραμικούς κλιβάνους της Ιταλίας από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ρωμαϊκή περίοδο⁵, βασισμένη στο σχήμα και τον τρόπο στήριξης της εσχάρας. Έτσι διέκρινε δύο βασικές κατηγορίες: τους κυκλικούς και τους ορθογώνιους κλιβάνους (τύπος Ι και τύπος ΙΙ αντίστοιχα), οι οποίοι κατατάσσονται σε υποκατηγορίες, σύμφωνα με τον τρόπο στήριξης της εσχάρας. Η Ε. Χασάκη, υιοθετώντας την τυπολογία της Cuomo di Caprio⁶, προχώρησε στην αναλυτική παρουσίαση των κλιβάνων στον ελλαδικό χώρο, παρουσιάζοντας και σχολιάζοντας και τις άλλες προτάσεις κατάταξης τους, που βέβαια αφορούσαν πάντα κλιβάνους από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι την ρωμαϊκή περίοδο⁷.

Για τους βυζαντινούς χρόνους βασική είναι η παρουσίαση από την Κ. Θεοχαρίδου των κεραμικών κλιβάνων για την παραγωγή οικοδομικών προϊόντων⁸, με την αναλυτική καταγραφή των σχετικών με το θέμα πηγών. Επίσης, στα Πρακτικά του συνεδρίου με θέμα τις βιοτεχνικές εγκαταστάσεις στη βυζαντινή περίοδο που διοργανώθηκε από την Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία το 2002, δημοσιεύθηκαν πολύ σημαντικά στοιχεία για την οργάνωση, χωροθέτηση και λειτουργία κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό

³ Για τον διώροφο κλίβανο, βλ. N. Cuomo di Caprio, *La Ceramicha in Archeologia*, L'Erma di Bretschneider, Roma 1985, 137, 139-143, εικ. 17c· η ίδια, *La Ceramicha in Archeologia 2. Antiche tecniche di lavorazione e moderne metodi di indagine*, L'Erma di Bretschneider, Roma 2007 (2^η έκδοση με συμπληρώσεις), 508-511, εικ. 160· E. Hasaki, *Ceramic kilns in ancient Greece: Technology and Organization of Ceramic Workshops* (αδημ. διδ. διατρ.), University of Cincinnati 1992, 71-73. Σχετικά με το θέμα του οριζόντιου κλιβάνου, βλ. αναλυτική παρουσίαση από την N. Cuomo di Caprio, *La Ceramicha in Archeologia 2*, ό.π., 509-512.

⁴ Κ. Θεοχαρίδου, «Συμβολή στη μελέτη της παραγωγής οικοδομικών κεραμικών προϊόντων στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια», *ΔΧΑΕ Π'* (1985-1986), 1988, 103· E. Hasaki, *Ceramic kilns*, ό.π. (σημ. 3), 71-72· Κ. Ράπτης, «Αρχαιολογικά τεκμήρια κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο, 4^{ος}-15^{ος} αι. μ.Χ.», *ΔΧΑΕ ΛΒ'* (2011), 179. Σε αντίθεση με την παραπάνω άποψη, όπως θα παρουσιαστεί παρακάτω, στο Μαστιχάρι της Κω αποκαλύφθηκαν δύο κλιβανοί με έναν μόνο θάλαμο. Για τους απλούς λάγκους και τις ανοικτές πυρές, βλ. *La Ceramicha in Archeologia 2*, ό.π. (σημ. 3), 502-507, εικ. 158.

⁵ N. Cuomo di Caprio, Proposta di classificazione delle fornaci per ceramica e laterizi nell'area italiana, dalla preistoria a tutta l'epoca romana, *Sibrium XI* (1971/72), 371-464· η ίδια, *La Ceramicha in Archeologia 2*, ό.π. (σημ. 3), 136-143, εικ. 18-19· η ίδια, *La Ceramicha in Archeologia 2*, ό.π. (σημ. 3), 522-526, εικ. 169.

⁶ Hasaki, *Ceramic kilns*, ό.π. (σημ. 3), 142-145.

⁷ Hasaki, *Ceramic kilns*, ό.π. (σημ. 3), 139-185.

⁸ Θεοχαρίδου, «Συμβολή στη μελέτη», ό.π. (σημ. 4), 97-112.

χώρο⁹. Πρόσφατα ο Κ. Ράπτης δημοσίευσε μία ανασκόπηση της βιβλιογραφίας για τους δημοσιευμένους κεραμικούς κλιβάνους της βυζαντινής περιόδου στον ελλαδικό χώρο¹⁰.

Δεν θα προχωρήσουμε στην περιγραφή των μερών του κλιβάνου και στα τεχνικά χαρακτηριστικά, θα τονίσουμε όμως την ανάγκη καθιέρωσης μίας κοινής ορολογίας, θέμα που έχει ήδη τίξει ο J. Thiriot στο 7^ο Διεθνές Συνέδριο για τη Μεσαιωνική Κεραμική στη Θεσσαλονίκη¹¹. Βασική πάντως για την περιγραφή των μερών του κεραμικού κλιβάνου στην ελληνική παραμένει η εργασία της Αικ. Δεσποίνη¹².

ΚΩΣ

Τρία εργαστήρια κεραμικής της πρωτοβυζαντινής περιόδου από το νησί της Κω¹³ έχουν μέχρι σήμερα δημοσιευθεί, δίνοντας σημαντικά στοιχεία για την οργάνωση της παραγωγής και το εμπόριο της περιόδου, ενώ έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον άλλα δύο, τα οποία δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί.

ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ ΤΗΣ ΚΑΡΔΑΜΑΙΝΑΣ

Το πρώτο εργαστήριο¹⁴ ανασκάφηκε το 1995 σε σωστική ανασκαφή που έγινε από την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο οικ. Κ. Ρούσου στην Καρδάμαινα¹⁵ (εικ. 1, αρ. 1). Βρίσκεται στη θέση *Καμίνα*, *Τσουκαλαριά* ή *Λιόπυρα*, όπου μέχρι πρόσφατα λειτουργούσε παραδοσιακό κεραμικό εργαστήριο¹⁶. Ένας μικρός χείμαρρος κυλούσε σε κοντινή απόσταση, ενώ η περιοχή είναι γεμάτη ελαιόδεντρα¹⁷. Το εργαστήριο (εικ. 2, αρ. 1) βρίσκεται σε πολύ κοντινή απόσταση με τη βασιλική της Αγίας Θεότητας¹⁸ και δυτικά

⁹ Μεταξύ άλλων: Ε. Μαρκή, «Χωροθέτηση παραγωγικών και εργαστηριακών δραστηριοτήτων στο επισκοπικό συγκρότημα των Λουλουδιών Πιερίας», στο *Αρχαιολογικά Τεκμήρια Βιοτεχνικών Εγκαταστάσεων κατά τη Βυζαντινή Εποχή 5ος–15ος αιώνας*, Αθήνα 2004, 27-45· Πλ. Πετρίδης, «Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στους Δελφούς», στο ίδιο, 243-256· Ν. Σαραγά, «Εργαστήρια κεραμικής βυζαντινών χρόνων στο οικοπέδο Μακρυγιάννη», στο ίδιο, 257-278.

¹⁰ Ράπτης, *Αρχαιολογικά τεκμήρια*, ό.π. (σημ. 4), 173-196.

¹¹ J. Thiriot, «Matériaux pour un glossaire polyglotte des termes techniques relatifs à l'atelier et au four de potier médiéval en méditerranée», στο Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής (Θεσσαλονίκη 1999)*, Αθήνα 2003, 263-284.

¹² Αικ. Δεσποίνη, «Κεραμικοί κλιβανοί Σίνδου», *ΑΕ* 1982, 61-84.

¹³ Από την πλούσια βιβλιογραφία για την Κω στην περίοδο που εξετάζουμε, βλ. I. Baldini - M. Livadiotti (επιμ.), *Archeologia Protobizantina a Kos: la basilica di S. Gabriele*, Bologna 2012· Ε. Brouscari, «La città di Coo nella tarda antichità», στο *Polis. Studi interdisciplinari sul mondo antico*, II 2, 2006, 317-322.

¹⁴ Βλ. Poulou-Papadimitriou - Didymi, «Two pottery workshops», ό.π. (σημ. 2), όπου η αναλυτική παρουσίαση του εργαστηρίου και του κλιβάνου.

¹⁵ Σ. Ντιντιούμη, «4η ΕΒΑ. Ανασκαφή στο οικ. Κ. Ρούσου (ΚΜ 561 γαιών Καρδάμαινας)», *ΑΔ* 45 (1995), Χρονικά, 829-830.

¹⁶ Ι. Χατζηπαναγιώτη, «Από τα Τσουκαλαριά στα 'Καμίνα'. Η ζωή και ο θάνατος μίας τέχνης», *Κωακά* 4 (1993), 203-239.

¹⁷ Είναι ευτύχημα ότι μετά τον εντοπισμό του ναού του Απόλλωνα του αρχαίου Δήμου των Αλασαρνιτών από την Χ. Κάντζια, η ΚΒ' ΕΠΚΑ σε συνεργασία με την 4^η ΕΒΑ προχώρησαν σε κήρυξη ζώνης απολύτου προστασίας, η οποία, εκτός από το λατρευτικό κέντρο του Δήμου των Αλασαρνιτών, περιελάμβανε την βασιλική της Αγίας Θεότητας και τον λόφο με το αρχαίο θέατρο.

¹⁸ I. Baldini - G. Contò - G. Marsili, «L'architettura religiosa di Kos in età Protobizantina e gli scavi Italiani», στο I. Baldini - M. Livadiotti (επιμ.), *Archeologia Protobizantina a Kos: la basilica di S. Gabriele*, Bologna 2012, 129.

του λατρευτικού κέντρου του αρχαίου Δήμου της Αλάσαρνας¹⁹.

Ανασκάφηκε τμήμα των χώρων του εργαστηρίου και ένας κεραμικός κλίβανος (εικ. 3) που ανήκει στο διάφορο τύπο, είναι κυκλικός σε κάτοψη, με τρία τόξα για τη στήριξη της εσχάρας, τα οποία σώζονται τμηματικά²⁰. Η είσοδος του θαλάμου θέρμανσης ανοίγεται ανατολικά, όπου υπάρχει ένας ανεσκαμμένος λάκκος για την προετοιμασία της πυράς. Μικρό μέρος του κλιβάνου είχε καταστραφεί από παλαιότερα έργα ύδρευσης της Κοινότητας Καρδάμαινας και η ανασκαφή, λόγω του σωστικού χαρακτήρα της, ήταν αποσπασματική. Παρόλα αυτά, τα στοιχεία που έδωσε ήταν πολύ σημαντικά, αφού είναι ο πρώτος κλίβανος που εντοπίζεται στη Δωδεκάνησο με ειδικευμένη παραγωγή δύο τύπων αμφορέων: την απομίμηση του υστερορωμαϊκού Ι τύπου (*LRAI imitation*) (εικ. 4) και τον αιγαιακό σφαιρικό βυζαντινό αμφορέα (*globular Byzantine amphora*) (εικ. 5α-γ).

Η μελέτη του υλικού της κεραμικής εντάχθηκε στο πρόγραμμα *Πυθαγόρας ΙΙ* του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης²¹ και τα συμπεράσματα της έρευνας της μελέτης δημοσιεύθηκαν αναλυτικά σε συνεργασία με την καθηγήτρια Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου και προτάθηκε η χρονολόγηση της λειτουργίας του εργαστηρίου μέσα στον 7ο αιώνα²². Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της μελέτης την κύρια παραγωγή του εργαστηρίου αποτελούσε η απομίμηση του LRAI αμφορέα (67%), μικρότερο μέρος αποτελούσε η παραγωγή του *σφαιρικού Βυζαντινού* αμφορέα (25%) και τέλος, άλλοι τύποι αγγείων παράγονταν σε μικρότερη ποσότητα, όπως λυχνάρια (εικ. 6) και μαγειρικά σκεύη.

Στην οικογένεια του βυζαντινού σφαιρικού αμφορέα ανήκουν σύμφωνα με τη Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου διαφορετικοί τύποι αγγείων²³ που κυριαρχούν στο εμπόριο της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας από τον 7ο έως τον 9ο αιώνα²⁴.

¹⁹ Γ. Κοκκορού-Αλευρά, «Συστηματική ανασκαφική έρευνα και έρευνα επιφανείας στην αρχαία Αλάσαρνα της Κω. Απολογισμός εικοσαετούς δραστηριότητας», στο Χρ. Λούκος - Ν. Ξιφαράς - Κλ. Πατεράκη (επιμ.), *UBI DUBIUM IBI LIBERAS, Τμηματικός Τόμος για τον Καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*, Ρέθυμνο 2009, 135-155, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁰ Cuomo di Caprio, *La Ceramica in Archeologia*, ό.π. (σημ. 3), 142, εικ. 18, 19, τύπος Ic.

²¹ Ο τίτλος του προγράμματος είναι «Αμφορείς και οι θαλάσσιοι εμπορικοί δρόμοι του Αιγαίου, 5ος - 9ος αι. μ.Χ.», Πυθαγόρας ΙΙ, 2005-2008, με επιστημονική υπεύθυνη την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου.

²² N. Poulou-Papadimitriou - S. Didioumi, «Nouvelles données sur la production de l'atelier céramique protobyzantin à Kardamaina (Cos - Grèce)», στο S. Menchelli - S. Santoro - M. Pasquinucci - G. Guiducci (επιμ.), *LRCW 3, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry, Comparison between western and eastern Mediterranean*, BAR Inter. Series 2185 (II), Oxford 2010, 741-749.

²³ N. Poulou-Papadimitriou, «Transport vessels and maritime trade routes in the Aegean from the 5th to the 9th c. A.D. Preliminary results of the EU funded project 'Pythagoras II': The Cretan case study», στο Ν. Poulou-Papadimitriou - Ε. Nodarou - V. Kilikoglou (επιμ.), *LRCW 4, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry, The Mediterranean: a market without frontiers*, BAR Inter. Series 2616 (II), Archaeopress, Oxford 2014, 874-875.

²⁴ Poulou-Papadimitriou - Didioumi, «Nouvelles données», ό.π. (σημ. 22), 743· Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Κύθηρα, η Βυζαντινή και η πρώτη Ενετική περίοδος», στο Γ. Σακελλαράκης (επιμ.), *Κύθηρα: Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. 3: Τα ευρήματα*, Αθήνα 2013, 116-118.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΛΑΣΑΡΝΑ, ΚΑΡΔΑΜΑΙΝΑ

Το δεύτερο εργαστήριο εντοπίστηκε σε πολύ κοντινή απόσταση, στο χώρο της ανασκαφής του Πανεπιστημίου Αθηνών στην αρχαία Αλάσαρνα (εικ. 1, αρ. 1 και εικ. 2, αρ. 4). Η έρευνα του πρωτοβυζαντινού οικισμού που αναπτύχθηκε πάνω στα αρχαιότερα στρώματα του ελληνιστικού-ρωμαϊκού δήμου των Αλασαρνιτών γίνεται υπό την εποπτεία των καθηγητριών Σ. Καλοπίση και Μ. Παναγιωτίδη²⁵. Στην ανασκαφική έρευνα δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί κεραμικός κλίβανος, όμως οι ανασκαφείς συνέδεσαν την παρουσία αγωγών, δεξαμενών και αγγείων αποτυχημένων στην όπτηση με την ύπαρξη εργαστηρίου που λειτουργούσε σε δύο περιόδους: στην ελληνιστική²⁶ και στην πρωτοβυζαντινή. Η μεγάλη απόσταση του χώρου της Πανεπιστημιακής ανασκαφής από τον κλίβανο που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Ρούσσου (περί τα 250 μ.), δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι αμφορείς και τα άλλα κεραμικά ευρήματα της πρωτοβυζαντινής περιόδου που βρέθηκαν στην Πανεπιστημιακή ανασκαφή και θεωρούνται τοπική παραγωγή, προέρχονται από τον ίδιο κλίβανο. Είναι πιο πιθανόν να λειτουργούσε ένα ακόμη κεραμικό εργαστήριο/κλίβανος, το οποίο κατέλαβε τον αρχαιότερο λατρευτικό χώρο της Αλάσαρνας. Αντίθετα, ο κλίβανος που βρέθηκε στο οικ. Ρούσσου και οι βοηθητικοί του χώροι βρίσκονται σε μία θέση που δεν φαίνεται να κατοικήθηκε πριν τον 5^ο μ.Χ. αιώνα, σύμφωνα και με τα ευρήματα της ανασκαφής.

Το υλικό που δημοσιεύθηκε από την ανασκαφή του Πανεπιστημίου Αθηνών παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με αυτό του κλιβάνου στο οικ. Ρούσσου. Και στις δύο θέσεις παρατηρείται παραγωγή αμφορέων, μαγειρικών σκευών και λύχνων²⁷, με μεγαλύτερο το ποσοστό παραγωγής των αμφορέων.

Οι αμφορείς ανήκουν, σύμφωνα με την μελετήτρια, στους δύο βασικούς τύπους της τυπολογίας του Riley, τον LRA1 (εικ. 7) και LRA13 αμφορέα (εικ. 8). Τα παραδείγματα που δημοσιεύει παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με τους αμφορείς του κλιβάνου της Καρδάμαινας. Ιδιαίτερα, οι αμφορείς που κατατάσσονται στον τύπο LRA13 θεωρούμε ότι μπορούν να ενταχθούν στην οικογένεια των σφαιρικών βυζαντινών αμφορέων²⁸. Ένα ιδιαίτερο και πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό των αμφορέων του εργαστηρίου της Πανεπιστημιακής ανασκαφής είναι η πρακτική της σφράγισης των

²⁵ Γ. Κοκκορού-Αλευρά - Σ. Καλοπίση-Βέρτη - Μ. Παναγιωτίδη-Κεϊσογλου, *Το Ιερό του Απόλλωνα και ο Παλαιοχριστιανικός Οικισμός στην Καρδάμαινα (αρχαία Αλάσαρνα) της Κω*. Οδηγός, Αθήνα, 2010, με βιβλιογραφία.

²⁶ Σύμφωνα με τη Β. Γεωργοπούλου που μελέτησε το υλικό της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, η παραγωγή των κωακών αμφορέων στην Καρδάμαινα ξεκινά τον 5^ο π.Χ. αιώνα και φτάνει έως τον 1^ο π.Χ. αιώνα. Βλ. Β. Γεωργοπούλου, *Κωακοί Ελληνιστικοί Αμφορείς: Τυπολογία, Χρονολόγηση, Διασπορά* (αδημ. διδ. διατρ.), Αθήνα 2005.

²⁷ Η μελέτη των αμφορέων έγινε από την Χ. Διαμαντή, *Εντόπια παραγωγή και εισαγωγή αμφορέων στην Αλάσαρνα της Κω (5^{ος}-7^{ος} αι.)*, Αθήνα 2010. Η κοινή κεραμική και οι λύχνοι μελετήθηκαν από τον Ν. Ρουμेलιώτη, βλ. Ν. Roumeliotis, *La céramique commune d'Halassarna (Cos) et sa place dans la production et les échanges du bassin Egéen à l'époque paléochrétienne (IVe - VIIe siècles)* (αδημ. διδ. διατρ.), Sorbonne 2003· Ν. Ρουμελιώτης, «Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια από την Αλάσαρνα (σημ. Καρδάμαινα) της Κω», *Ιστορία - Τέχνη - Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, (Κως, 2-4 Μαΐου 1997)*, Αθήνα 2001, 255-276.

²⁸ Για το θέμα της κατάταξης των LR13 αμφορέων στην ομάδα των σφαιρικών αμφορέων, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Κύθηρα, η Βυζαντινή», ό.π. (σημ. 24)· η ίδια, «Transport vessels», ό.π. (σημ. 23).

τοπικών αμφορέων²⁹. Τα σφραγίσματα που δημοσιεύονται ανήκουν σε τρεις τύπους και σύμφωνα με την Χ. Διαμαντή έχουν παράλληλα που χρονολογούνται από τα μέσα του 6^{ου} έως και τα τέλη του 7^{ου} αιώνα και υποδηλώνουν τον κεντρικό έλεγχο του εμπορίου³⁰.

Ένα ακόμη σημαντικό εύρημα είναι οι αμφορείς που βρέθηκαν σε αποθηκευτικούς χώρους της βασιλικής του Πρεσβυτέρου Φωτεινού. Η βασιλική ανασκάφηκε το 1992 και βρίσκεται στο κέντρο του χωριού της Καρδάμαινας, ανατολικά της Αγίας Θεότητας και του λατρευτικού κέντρου της αρχαίας Αλάσαρνας. Οι αμφορείς, σύμφωνα με την ανασκαφέα Έ. Μπρούσκαρη, είναι τοπική παραγωγή και ανήκουν στους τύπους LRA1 και LRA2/13³¹.

ΜΑΣΤΙΧΑΡΙ: ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΚΩΣΤΑΙΝΑ

Μία μεγάλη αγροτική εγκατάσταση με εργαστηριακούς χώρους (εικ. 1, αρ. 2 και 9) ερευνήθηκε σε σωστική ανασκαφή της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο βόρειο τμήμα του νησιού, στην παράλια θέση Κώσταίνα³². Αποκαλύφθηκε ένας εκτεταμένος πιθεώνας της ελληνιστικής περιόδου μαζί με λάκκους απορριμμάτων κεραμικής,³³ τμήμα ενός κτιρίου της πρωτοβυζαντινής περιόδου με εργαστηριακή χρήση και τέσσερεις κεραμικοί κλιβανοί³⁴.

Ο *κλιβανος Α*, με προσανατολισμό N-B, ανήκει στο διώροφο τύπο και είναι κυκλικός, χωρίς στήριγμα για την εσχάρα³⁵. Η χρονολόγηση και η παραγωγή του κλιβάνου δεν είναι σαφής από τα ευρήματα. Ο *κλιβανος Γ*, που δεν έχει ανασκαφεί πλήρως, ανήκει και αυτός στο διώροφο τύπο, ορθογώνιος σε κάτοψη με εσωτερικούς πεσσούς από οπτό πηλό για τη στήριξη της εσχάρας³⁶. Χρονολογείται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο και η κύρια παραγωγή του ήταν κεραμίδες στέγασης. Ο *κλιβανος Β* (εικ. 10α-β) αποτελείται από έναν υπέργειο κυκλικό θάλαμο με

²⁹ Ch. Diamanti, «Stamped Late Roman/Early-Byzantine Amphoras production from Halasarna of Kos», *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 41 (2010), 1-8· η ίδια, *Εντόπια παραγωγή*, ό.π. (σημ. 27), 92-107, σχ. 134-139.

³⁰ Διαμαντή, *Εντόπια παραγωγή*, ό.π. (σημ. 27), 94, 98.

³¹ Ε. Μπρούσκαρη, *Συμβολή στην ιστορία και την αρχαιολογία της Κω κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: η βασιλική του πρεσβυτέρου Φωτεινού* (αδημ. διδ. διατρ.), Αθήνα 2011, 13. Η απόδοση σε τοπική παραγωγή βασίζεται σε αναλύσεις πηλού. Οι αμφορείς που βρέθηκαν στη βασιλική θα δημοσιευθούν από τη συνάδελφο Έ. Μπρούσκαρη, την οποία και ευχαριστώ για τις γόνιμες συζητήσεις μας.

³² Ερευνήθηκαν περί τα 480 τ.μ., Στ. Νομικός, «4ης ΕΒΑ, Ανασκαφή στο οικ. ΑΚΤΗ Α.Ε.», *ΑΔ* 59 (2004), 393. Στην ανασκαφή εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ποθητή Σ. Λύκου (2001), Δημήτρης Κοτρικας (2002) και Στέλιος Νομικός (2003-4) και ο συντηρητής Οδυσσέας Μαρκοστάμος. Για τις έρευνες στο Μαστιχάρι, βλ. Σ. Ντιντιούμη, «Νεότερα ευρήματα για την πρωτοβυζαντινή Κω από τις σωστικές ανασκαφές στο νησί (with a summary in Italian a cura di E. Chrysaphi)», στο I. Baldini - M. Livadiotti (επιμ.), *Archeologia Protobizantina a Kos: la basilica di S. Gabriele*, Bologna 2012, 98-101.

³³ Το υλικό είναι αδημοσίευτο. Ευχαριστώ τις συναδέλφους Ντ. Γρηγοριάδου και Ε. Σκέρλου για την βοήθεια στην ταύτιση και χρονολόγηση κεραμικής. Πρόκειται για απορρίμματα κατά κύριο λόγο αμφορέων, κυφελών, σκύφων και άλλων αγγείων, που χρονολογούνται στον 3^ο και 2^ο π.Χ. αιώνα.

³⁴ Για αναλυτική παρουσίαση, βλ. Poulou-Papadimitriou - Didioumi, «Two Pottery Workshops», ό.π. (σημ. 2).

³⁵ Cuomo di Caprio, *La Ceramicha in Archeologia*, ό.π. (σημ. 3), 142, εικ. 18, τύπος I, χωρίς στήριγμα για την εσχάρα. Για τον τύπο με στήριγμα, βλ. Hasaki, *Ceramic kilns*, ό.π. (σημ. 3), 158, πιν. ΠΙ.13, τύπος If.

³⁶ Cuomo di Caprio, *La Ceramicha in Archeologia*, ό.π. (σημ. 3), 142, εικ. 18, 19, τύπος IIb· Fr. Le Ny 1988, *Le fours de tuiliers gallo-romaines. Méthodologie, étude technologique, typologique et statistique, chronologie*, Paris 1988, 41, εικ. 22b, 23b, τύπος ΠΕ· Hasaki, *Ceramic kilns*, ό.π. (σημ. 3), 172-173, πιν. ΠΙ.13, τύπος Ηc.

προσανατολισμό N-B. Η καύση γινόταν στο βόρειο τμήμα του πρεφούρνιου από όπου διοχετευόταν ο θερμός αέρας στο εσωτερικό του κλιβάνου. Παρήγαγε οικοδομικό υλικό, όπως υποδεικνύουν οι τετράγωνες οπτές πλίνθοι που βρέθηκαν τοποθετημένες στο εσωτερικό του. Όμοιες πλίνθοι χρησιμοποιούνται στα παρακείμενα κτίρια, αλλά και στα δάπεδα της βασιλικής του Μαστιχαρίου³⁷. Μικροί λάκκοι με καύσιμη ύλη και καμένους ελαιοπυρήνες που βρέθηκαν δυτικά και βορειοδυτικά του κλιβάνου Β, μας οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η δυνατή φωτιά γινόταν αρχικά σε κοντινή απόσταση και στη συνέχεια η καύσιμη ύλη μεταφέρονταν στην είσοδο του θαλάμου. Η χρήση του κλιβάνου χρονολογείται έως το 4^ο τέταρτο του 7^{ου} αιώνα. Ο κλιβάνος Δ (εικ. 11 α-β) είναι και αυτός μονόχωρος και αποτελείται από έναν μικρό λάκκο, με διάμετρο μόλις 0,75 μ. Και εδώ η καύσιμη ύλη τοποθετούνταν σε ένα κανάλι μπροστά στην είσοδο του κλιβάνου. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν κατά χώραν αμφορείς καλυμμένοι με στάχτη (εικ. 11γ). Η ποιότητα της όπτησης δεν είναι καλή και πολλά από τα αγγεία φέρουν έντονα τα ίχνη της φωτιάς και του καπνού. Οι αμφορείς που βρέθηκαν στο εσωτερικό του κλιβάνου Δ ανήκουν στον τύπο LRA3 B4 (εικ. 12α-β). Σε ένα θρανίο στο εσωτερικό του κτιρίου βρέθηκαν επίσης αμφορείς που ανήκουν στον τύπο LRA3 B2 (εικ. 13), ενώ από τα απορρίμματα του κλιβάνου συλλέχθηκαν μεταξύ άλλων, αμφορείς του τύπου Ephesus 56 (εικ. 14), απομιμήσεις του LRA1 και αποτυχημένοι σφαιρικοί αμφορείς. Τα αγγεία χρονολογούνται με βάση παράλληλα στα τέλη του 6^{ου} έως το β' μισό του 7^{ου} αιώνα³⁸.

Θα σημειώσουμε εδώ ότι η επανεμφάνιση των απλών λάκκων στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, θεωρήθηκε ως δείγμα παρακμής³⁹. Παρόλα αυτά, το παράδειγμα του εργαστηρίου του Μαστιχαρίου στην Κω, απέδειξε ότι ενώ υπήρχε η γνώση κατασκευής σύνθετων και εξελιγμένων κλιβάνων, οι αγγειοπλάστες κατασκεύαζαν ταυτόχρονα και απλούς λάκκους⁴⁰. Επιπρόσθετα, η ταυτόχρονη ύπαρξη διαφόρων τύπων κλιβάνων στο Μαστιχάρι αποδεικνύει κατά τη γνώμη μας ότι δεν υπάρχει –σε αυτή την περίοδο τουλάχιστον– ένα αυστηρό χρονολογικό κριτήριο εμφάνισής τους. Είναι πιο πιθανό, οι αγγειοπλάστες να εκμεταλλεύονται κάθε δυνατότητα για γρήγορη και οικονομική παραγωγή. Ενδείξεις για παραγωγή υπάρχουν κοντά στη βασιλική του Μαστιχαρίου, στον παράλιο οικισμό που αναπτύσσεται δυτικά της βασιλικής. Στη σωστική ανασκαφή του οικοπέδου Πουρσανίδη⁴¹ βρέθηκε μήτρα λύχνου που

³⁷ Αν. Ορλάνδος, «Δύο παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Κω», *ΑΕ* 1966, 35, εικ. 35.

³⁸ Για μία πρώτη παρουσίαση της κεραμικής, βλ. S. Didioumi, «Local pottery production in the island of Cos, Greece, from the early Byzantine period. A preliminary report», στο Poulou-Papadimitriou - Nodarou - Kilikoglou, ό.π. (σημ. 23), 170-171.

³⁹ Σύμφωνα, όμως με τον Arthur η παρουσία των απλών λάκκων και της «ανοικτής φωτιάς» δεν είναι ένδειξη παρακμής, βλ. P. Arthur «Form, function and technology in pottery production from late antiquity to the early middle ages», στο L. Lavan - E. Zanini - A. Sarantis (επιμ.), *Technology in transition, AD 300-650, Late Antique Archaeology*, τ. 4, 173 και σημ. 40.

⁴⁰ Ας μην ξεχνάμε εξάλλου τους εντυπωσιακούς προϊστορικούς κλιβάνους που έχουν ανασκαφεί στη Δωδεκάνησο και δείχνουν μια παράδοση και τεχνογνωσία που δεν μπορεί να χάθηκε στο βάθος των αιώνων. Για τα ευρήματα αυτά, βλ. Τ. Μαρκέτου, «Μυκηναϊκός Κεραμικός Κλιβάνος στον Προϊστορικό Οικισμό της Ιαλυσού (Τριάντα, Ρόδος)», *Althellenische Technologie und Technik, 21-21.3.2003 in Ohlstadt, Weilheim* 2003, 133-143. Επίσης, Φ. Ζερβάκη, «Η εγκατάσταση στα Πηγάδια Καρπάθου κατά την ύστερη εποχή του Χαλκού: μια πρώτη προσέγγιση», *Καρπαθιακά Α'* (2003), 60-61, εικ. 3.

⁴¹ Β. Καραμπάτσος - Ελ. Παπαβασιλείου, *ΑΔ* 42 (1987) Χρονικά Β2, 687-689· Didioumi, «Νεότερα ευρήματα», ό.π. (σημ. 32), 99-100.

χρονολογείται μετά τον 6^ο μ.Χ. αιώνα⁴² (εικ. 15). Κατά μήκος της παραλίας και σε κοντινή απόσταση με το οικόπεδο Πουρσανίδη, εντοπίστηκαν δύο λάκκοι με απορρίμματα κεραμικής. Το υλικό δεν έχει ακόμη μελετηθεί, περιέχει πλήθος οστράκων από μαγειρικά σκεύη διαφόρων τύπων⁴³.

ΡΟΔΟΣ

Η Ρόδος, πρωτεύουσα των νησιών σε όλες τις περιόδους, με τα πέντε μεγάλα λιμάνια και την πλούσια αγροτική παραγωγή δεν θα μπορούσε να είναι απύσχα ως προς την ύπαρξη εργαστηρίων κεραμικής αυτή την περίοδο⁴⁴. Μέχρι σήμερα όμως δεν έχουν δημοσιευθεί εργαστήρια κεραμικής της υστερορωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου⁴⁵. Οι J.-Y. Empereur και M. Picon σημειώνουν την παραγωγή αμφορέων του τύπου LRA1 κοντά στην Απολακκιά⁴⁶ (εικ. 1, αρ. 3), που όμως δεν έχει επιβεβαιωθεί από ανασκαφικές έρευνες. Τέλος, η μελέτη των λυχναριών της Ρόδου από την Α. Κατσιώτη, δίνει πολύ σημαντικά στοιχεία για την τοπική παραγωγή λύχνων και όπως τονίζει και η ίδια, αποτελούν σαφή ένδειξη για την ύπαρξη κεραμικής παραγωγής στο νησί. Μεταξύ άλλων η μελετήτρια δημοσιεύει ημίτομη μήτρα λυχναριού, που χρονολογείται στον 7^ο αιώνα και βρέθηκε σε εργαστηριακές εγκαταστάσεις και αποθηκευτικούς χώρους που ανασκάπτονται κοντά στο χωριό Παραδείσι (εικ. 1, αρ. 4)⁴⁷, ενώ αναγνωρίζει λυχνάρια τοπικής παραγωγής που μιμούνται γνωστούς τύπους λύχνων⁴⁸.

⁴² Αγγ. Κατσιώτη, «Πήλινη ημίτομη μήτρα λυχναριού πρωτοβυζαντινών χρόνων από την Κω και ζητήματα εργαστηρίων κατασκευής λυχναριών στα Δωδεκάνησα», στο Π. Αδάμ-Βελένη - Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *Διημεσσία, Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2012, 555-560.

⁴³ Didjoumi, «Νεότερα ευρήματα», ό.π. (σημ. 32), 101.

⁴⁴ G. Deligiannakis, «The economy of the Dodecanese in late antiquity», στο Ch. Papageorgiadou-Banis - Ang. Giannikouri (επιμ.), *Sailing in the Aegean. Readings on the Economy and Trade Routes, Μελετήματα* 53, Αθήνα 2008, 219-223.

⁴⁵ Για αναφορές σε εργαστήρια, βλ. ενδεικτικά: Ε. Καράτζαλη, «Χρονικά ΚΒ' ΕΠΚΑ, Θεολόγος Ρόδου, οικ. Δημ. Σταματελόπουλου, ΚΜ 359 γαιών Θεολόγου, ΟΤ 34», *ΑΔ* 50 (1995), 797-798. Επίσης, κτιστός κυκλικός χώρος που ερμηνεύεται ως κλίβανος, Κ. Μπαϊράμη, «Χρονικά ΚΒ' ΕΠΚΑ, οδ. Γράμμου και Βασ. Ηρακλείου (ΟΤ 112, οικ. Γ. Πιπίνου)», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 1082. Στ. Παλαιολόγου, «Νότια Ρόδος: τα αρχαιολογικά δεδομένα ως μαρτυρίες της ιστορίας της κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο», *Καρπαθιακά* ΚΔ' (2010), 507, εικ. 10, όπου αναφορά σε «λείψανα εργαστηρίου κατασκευής αμφορέων της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου». Επίσης, σε μία πολύ σημαντική ανασκαφή στην πόλη της Ρόδου, αυτή του ξενοδοχείου *Ήλιος*, βρέθηκαν υπόγειοι στεγασμένοι χώροι με ελληνιστικούς αμφορείς και, μεταξύ άλλων, στρώμα με αμφορείς του LR3 τύπου. Οι Κοντής και Κωνσταντινόπουλος υπέθεσαν πως οι χώροι αυτοί πιθανόν να αποτελούν μέρος εργαστηρίου, γεγονός που μένει να αποδειχθεί μόνο μέσα από τη μελέτη του υλικού, βλ. Ι. Κοντής - Γ. Κωνσταντινόπουλος, «Ανασκαφικά έρευναι εις την πόλιν της Ρόδου», *ΙΑΕ* 1960, 280, πιν. 227.

⁴⁶ J.-Y. Empereur - M. Picon, «Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranée orientale», *Amphores Romaines et histoire économique, dix ans de recherche. Actes de colloque de Sienna (22-24 mai 1986)*, Rome 1989, 242-243, εικ. 18, 24. Βλ. επίσης, Ε. Παπαβασιλείου - Σ. Ντιντιούμη, «Εργαστηριακές εγκαταστάσεις και παραγωγή προϊόντων στα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη αρχαιότητα έως την πρωτοβυζαντινή περίοδο» στο *Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου, (Ρόδος, 27 Νοεμβρ. - 1 Δεκ. 2013)*, βλ. Περιλήψεις ανακοινώσεων, 148.

⁴⁷ Κατσιώτη, «Πήλινη ημίτομη μήτρα λυχναριού», ό.π. (σημ. 42), 559.

⁴⁸ Α. Κατσιώτη, «Aspects of the economic and commercial activity of Rhodes during Late Antiquity: The case of lamps» στο Ch. Papageorgiadou-Banis - Ang. Giannikouri (επιμ.), *Sailing in the Aegean. Readings on the Economy and Trade Routes, Μελετήματα* 53, Αθήνα 2008, 194, 196.

ΛΕΙΨΟΙ

Οι Λειψοί που βρίσκονται ανάμεσα στην Πάτμο και τη Λέρο, είναι ένα μικρό νησί με έκταση 15,842 τ.χλμ. και μήκος ακτογραμμής 39 χλμ.

Το εργαστήριο κεραμικής στους Λειψούς (εικ. 1, αρ. 5), που παρουσιάστηκε πρόσφατα από την Ε. Παπαβασιλείου και την ομάδα των ανασκαφών⁴⁹, αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές ανασκαφές εργαστηριακού χώρου στο ανατολικό Αιγαίο. Μια μεγάλη παράλια εργαστηριακή εγκατάσταση με τέσσερεις κλιβάνους, που φαίνεται ότι δραστηριοποιείται στους 7^ο και 8^ο αιώνες. Ως κύρια παραγωγή, σύμφωνα με τους μελετητές, είναι ο αμφορέας LRA1, πιθανόν μια ύστερη απομίμηση ή επιβίωση του γνωστού τύπου. Βρέθηκαν επίσης λυχνάρια και κοινή κεραμική, πίθοι, μαγειρικά σκεύη, οινοχόες, λεκάνες. Σύμφωνα με τους μελετητές οι αμφορείς προορίζονταν για την αποθήκευση και εμπορία κρασιού, για το οποίο το νησί ήταν φημισμένο στην αρχαιότητα, αλλά και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Η Κάρπαθος, το δεύτερο σε μέγεθος νησί της Δωδεκανήσου, με έκταση 300.152 τ.χλμ. και μήκος ακτογραμμής 180 χλμ., αποτελούσε ένα σημαντικό σταθμό στο θαλάσσιο δρόμο προς την Κωνσταντινούπολη με τα ασφαλή λιμάνια για τον *Καρπαθιακό «ανωνικό» στόλο*, ο οποίος μετέφερε στις αρχές του 5^{ου} αιώνα το σιτάρι από την Αίγυπτο στην πρωτεύουσα⁵⁰. Σύμφωνα με τον Γ. Δεληγιαννάκη, οι Καρπάθιοι ναυτικοί, που ήταν ονομαστοί για τις ικανότητές τους, εκτελούσαν και ιδιωτικές εμπορικές συναλλαγές⁵¹.

Στο νησί έχουν εντοπιστεί οικισμοί της ύστερης αρχαιότητας και της πρωτοβυζαντινής περιόδου, κοιμητήρια και πλήθος βασιλικών⁵², μεταξύ των οποίων η βασιλική της Άφωτης (εικ. 1, αρ. 6).

Τη βασιλική της Άφωτης (εικ. 16), που βρίσκεται στον όρμο των Πηγαδιών, έσκαψε το 1972-1973 ο Η. Κόλλιας, ο οποίος τοποθέτησε την ανέγερσή της στα μέσα του 6^{ου} αι. και την εγκατάλειψή της στα μέσα του 7^{ου} μ.Χ. αιώνα⁵³. Πρόκειται για μια τρικλιτη βασιλική με πλούσιο μαρμάρινο διάκοσμο. Στην τελευταία φάση της ανήκουν αποθηκευτικοί χώροι και τρεις δεξαμενές (εικ. 17-18) που συνδέονται με το εργαστήριο της κεραμικής, για την επεξεργασία του πηλού. Σύμφωνα με τον Κόλλια οι αγγειοπλάστες ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στη βασιλική μέσα στον 7^ο αιώνα. Ο ίδιος σημειώνει γλαφυρά: «*Δεν φαίνεται να καταστράφηκε από βίαια γεγονότα. Την ίδια*

⁴⁹ E. Papavasileiou - K. Sarantidis - E. Papanikolaou, «A ceramic workshop of the early Byzantine period on the island of Lipsi in Dodecanese (Greece)», στο Poulou-Papadimitriou - Nodarou - Kilikoglou, ό.π. (σημ. 23), 159-168.

⁵⁰ G. Deligiannakis, «The economy of the Dodecanese», ό.π. (σημ. 44), 214-215. Για τη διαδρομή των πλοίων από την Αίγυπτο στην πρωτεύουσα για τη μεταφορά της *annonna militaris*, βλ. Α. Γκουτζιουκώστας - Ξ. Μονίαρως, *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α΄ (527-565): η περίπτωση της quaestura Iustiniana exercitus*, Θεσσαλονίκη 2009, 147-150.

⁵¹ Deligiannakis, ό.π. (σημ. 44), 216.

⁵² Ε. Παπαβασιλείου - Α. Κατσιώτη, «Η βυζαντινή Κάρπαθος μέσα από τα εκθέματα του αρχαιολογικού μουσείου του νησιού», *Καρπαθιακά Γ΄* (2009), 72-91.

⁵³ Ηλ. Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Άφωτης Καρπάθου», *ΑΕ* 1973, 143-160· ο ίδιος, «Ανασκαφή εις την Άφωτην Καρπάθου», *ΠΑΕ* 1975, 247-253, ιδιαίτερα, 252, πίν. Η, πίν. 226· ο ίδιος, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Άφωτης στα Πηγάδια Καρπάθου», *Καρπαθιακά, Β΄* (2006), 113-124, πίν. 71-75.

εποχή φαίνεται να έχουμε την εγκατάσταση ενός εργαστηρίου αγγειοπλαστών. Έχουν βρεθεί, όπως αναφέρθηκε ΒΑ οι χώροι παρασκευής του πηλού, αλλά δεν βρέθηκε ο φούρνος για το ψήσιμο των αγγείων. Είναι βέβαιο ότι ένα μέρος των προσκτισμάτων της βασιλικής και πιθανώς και το βόρειο κλίτος της τα χρησιμοποιούσαν οι αγγειοπλάστες ως χώρους λατρείας». Το χαρακτήρισε ως «ένα μνημείο μικρό και φτωχικό ... ένα κτίσμα στα μέτρα των κεραμένων που ήλθαν και εγκαταστάθηκαν γύρω της στον 7^ο αι. περίπου»⁵⁴.

Οι αμφορείς (εικ. 19) που εκτίθενται σήμερα στο Μουσείο της Καρπάθου⁵⁵ θεωρούνται ως παραγωγή του εργαστηρίου και έχουν μεγάλη ομοιότητα με τους κρητικούς αμφορείς⁵⁶. Το εύρημα, μοναδικό ως σήμερα, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον, ιδιαίτερα εάν η μελέτη του κεραμικού υλικού της ανασκαφής επιβεβαιώσει την τοπική παραγωγή του αμφορέα. Μια ομάδα λυχναριών που βρέθηκαν στην ανασκαφή⁵⁷ και εκτίθενται και αυτά στο Μουσείο Καρπάθου, χρονολογούνται στον 7^ο αιώνα με κοντινότερα παράλληλα κρητικά λυχνάρια⁵⁸ (εικ. 20).

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΑΜΦΟΡΕΩΝ ΣΤΗ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟ: ΝΕΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΑΙ ΑΠΟΜΙΜΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΛΙΩΝ

Η ανασκαφή εργαστηρίων κεραμικής είναι πολύτιμη για την ανίχνευση των εμπορικών δρόμων και σχέσεων και της ανάγνωσης των οικονομικών μεγεθών μιας περιοχής. Όπως φαίνεται από την παρουσίαση των δημοσιευμένων εργαστηρίων από τα Δωδεκάνησα, υπάρχει μια έντονη ανάπτυξη της παραγωγής εμπορικών αμφορέων από τα μέσα του 6^{ου} και κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα και μετά. Ο νέος τύπος εμπορικού αμφορέα που παράγουν τα Δωδεκανησιακά εργαστήρια, σε αναλογία με αυτά της Κύπρου, είναι ο σφαιρικός βυζαντινός αμφορέας, ο οποίος θα κυριαρχήσει στη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα από τον 7^ο έως τον 9^ο αιώνα⁵⁹. Στην περίπτωση της Κύπρου σημειώνεται ανάπτυξη εργαστηρίων με εξειδίκευση στην ταυτόχρονη παραγωγή απομιμήσεων του LRA1 και του σφαιρικού/LRA13 αμφορέα⁶⁰, όπως και στα εργαστήρια της Καρδάμαινας στην Κω μέσα στον 7^ο αιώνα. Στη μεγάλη παράκτια εργαστηριακή

⁵⁴ Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική», *Καρπαθιακά Β΄*, ό.π. (σημ. 53), 116-117.

⁵⁵ Παπαβασιλείου - Κατσιώτη, «Η βυζαντινή Κάρπαθος», ό.π. (σημ. 52), 72-91, εικ. 2.

⁵⁶ Οι αμφορείς είναι αδημοσίευτοι. Μία πρώτη παρατήρηση που μπορεί να γίνει ότι υπάρχουν σχήματα που μοιάζουν με τους κρητικούς τύπους TRC2/4, βλ. An. Yangaki, «La céramique des IVe-VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna: sa place en Crète et dans le bassin égéen», Ηράκλειο 2005, 191, εικ. 52a, b· E.C. Portale - I. Romeo, «Contenitori da trasporto», στο A. Di Vita (επιμ.), *GORTINA V.3, Lo scavo de Pretorio (1989-1995). I materiali*, τ. V.3.1, 303-305, πιν. LV c-e.

⁵⁷ Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική», *AE* 1973, ό.π. (σημ. 53), πιν. 75β.

⁵⁸ I. Baldini - G. Parello, «Lucerne», στο Di Vita, *GORTINA*, ό.π. (σημ. 56), τ. V.3.1, 183, εικ. 137B, πιν. XXXIVCc-g, τύπος III.

⁵⁹ N. Poulou-Papadimitriou, «Transport amphorae and trade in the Aegean from the 7th to the 9th century AD: containers for wine or olive oil?», στο E. Margaritis - J. Renfrew - M.K. Jones (επιμ.), *Wine confessions: Production, Trade and Social Significance of Wine in Ancient Greece and Cyprus*, Occasional Wiener Laboratory Series, *Hesperia* (υπό δημοσίευση). Ευχαριστώ την αναπληρώτρια καθηγήτρια κ. Ναταλία Πούλου, που έθεσε υπ' όψιν μου τα πολύ σημαντικά συμπεράσματά της, καθώς και τον προβληματισμό της σχετικά με το θέμα που παρουσιάζω και πάνω απ' όλα για την παρότρυνσή της να ασχοληθώ με τη μελέτη αυτή.

⁶⁰ St. Demesticha, «Amphora production on Cyprus during the Late Roman period», στο X. Μπακιρτζής (επιμ.), *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου (Θεσσαλονίκη 1999)*, Αθήνα 2003, 469-476.

εγκατάσταση του μικρού νησιού των Λειψών η κύρια παραγωγή είναι η ύστερη επιβίωση του LRA1 τύπου.

Στο Μαστιχάρι της Κω συναντάμε μετά τα μέσα του 6^{ου} και ως τα μέσα του 7^{ου} αιώνα την απομίμηση ενός πολύ γνωστού τύπου αμφορέα, αυτή του εφεσιακού LRA3 καθώς και του τύπου Ephesos 56. Έχει τονιστεί η σχέση της Κω με τον προσκυνηματικό χώρο της Εφέσου⁶¹ και φαίνεται πως οι αγγειοπλάστες της Κω γνώριζαν πολύ καλά τις παραγωγές των εργαστηρίων της.

Η πιθανή παραγωγή στην Κάρπαθο ενός από τους πιο γνωστούς κρητικούς τύπους αμφορέων θα μπορούσε να αποτελεί ένα αντίστοιχο παράδειγμα. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Η. Κόλλιας υποστήριξε μια εγκατάσταση αγγειοπλαστών στη βασιλική της Άφωτης στην περίοδο της τελευταίας φάσης της, κατά τον 7^ο αιώνα. Θα μπορούσαμε άραγε, κατ' αναλογία με την Κύπρο, όπου ο D. Pieri συνδέει την ξαφνική εμφάνιση των απομιμήσεων του LRA1 αμφορέα με τη μετακίνηση και εγκατάσταση στο νησί αγγειοπλαστών από την Κιλικία⁶², να υποστηρίξουμε μια μετακίνηση αγγειοπλαστών από την Κρήτη μέσα στον 7^ο αιώνα στην Κάρπαθο; Σύμφωνα με τον Δεληγιαννάκη, οι γνωστές από τις πηγές διαδρομές των Καρπαθιακών εμπορικών πλοίων μεταξύ Κρήτης, Πεντάπολης και Αιγύπτου σε συνδυασμό με τους παράλιους οικισμούς αποτελούν ισχυρές ενδείξεις για το εμπόριο κρασιού από την Κάρπαθο προς την Αίγυπτο⁶³. Αφήνουμε το θέμα ανοιχτό, μέχρις ότου ολοκληρωθεί η μελέτη της Άφωτης και η τεκμηρίωση αφενός της ύπαρξης εργαστηρίου και αφετέρου της χρονολόγησης των αμφορέων.

Τέλος, η απουσία εργαστηρίων πριν από τον 6^ο αιώνα οφείλεται κατά τη γνώμη μας στην τυχαία ροή των σωστικών ανασκαφών και στην απουσία συστηματικών δημοσιεύσεων κεραμικής της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Η εύρεση αγγείων που μπορούν να αποδοθούν σε τοπική παραγωγή, όπως αμφορείς του LRA2 τύπου που αποδίδονται σε παραγωγή της Κω⁶⁴, θεωρούμε ότι επιβεβαιώνουν την παραπάνω άποψη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όλα τα παραπάνω, δηλαδή η ανάπτυξη των εργαστηρίων παραγωγής αμφορέων στο νοτιοανατολικό Αιγαίο και η εμφάνιση νέων τύπων και απομιμήσεων των παλαιών μέσα στον 7^ο αιώνα συνδέονται, όπως έχει ήδη τεκμηριωθεί από τον D. Pieri⁶⁵, με την απώλεια των ανατολικών επαρχιών, που είχε ως αποτέλεσμα η Κύπρος, η βόρεια Συρία και τα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου να αναλάβουν κατά κύριο λόγο την *annonna militaris*, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες της πρωτεύουσας και των στρατευμάτων

⁶¹ Α. Κατοιώτη, «Πήλινα φιαλίδια - ευλογίες από τα Δωδεκάνησα», ΔΧΑΕΛ' (2009), 281.

⁶² D. Pieri, «Les centres de production d'amphores en Méditerranée orientale durant l'antiquité tardive: quelques remarques», στο M. Bonifay - J.-C. Tréglia (επιμ.), *LRCW 2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR Inter. Series, 1662 (II), Oxford 2007, 614.

⁶³ Deligiannakis, «The economy of the Dodecanese», ό.π. (σημ. 44), 216.

⁶⁴ N. Poulou-Papadimitriou - E. Nodarou, «La céramique protobyzantine de Pseira: la production locale et les importations - étude typologique et pétrographique», στο M. Bonifay - J.-C. Tréglia (eds.), *LRCW 2. Late Roman Coarse Ware and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry*, BAR Inter. Series 1662 (II), Oxford 2007, 757, fig. 3c.

⁶⁵ Pieri, «Les centres de production d'amphores», ό.π. (σημ. 62), 614-615.

στα βασικά προϊόντα (κρασί, λάδι, σιτηρά)⁶⁶. Το εμπόριο καθοριζόταν από την εξειδίκευση της αγροτικής παραγωγής, και τα μεγάλα νησιά της Δωδεκανήσου, όπως η Ρόδος, η Κάρπαθος και η Κως είχαν αυτάρκεια στην αγροτική παραγωγή και τη δυνατότητα εξαγωγής και στήριξης του ανωνικού συστήματος⁶⁷. Επομένως το κράτος βασιζέται την ανάπτυξη του στα νησιά, η δε πρακτική της σφράγισης μέρους των αμφορέων του εργαστηρίου στην αρχαία Αλάσαρνα της Κω αποτελεί μαρτυρία του κεντρικού ελέγχου του εμπορίου⁶⁸. Οι αμφορείς, όπως έχει ήδη υποστηρίξει η Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, δεν παράγονται πλέον σε μεγάλα κέντρα, αλλά σε μικρότερα εργαστήρια, σε παράκτιες θέσεις στη θαλάσσια διαδρομή από το νοτιοανατολικό Αιγαίο προς την Κωνσταντινούπολη⁶⁹. Το παράδειγμα της Κω δείχνει ότι οι παράκτιοι οικισμοί του νησιού αποτελούν ένα είδος εμπορικού διαμετακομιστικού σταθμού για τη συγκέντρωση της αγροτικής παραγωγής και της διάθεσής της εκτός του νησιού⁷⁰. Επίσης, η μέχρι σήμερα μελέτη του υλικού της κεραμικής σε συνδυασμό με τις πηγές αποδεικνύουν ότι τα ταξίδια, προσκυνηματικά⁷¹ ή εμπορικά⁷², συνεχίζονται στη Δωδεκάνησο έως και το α΄ μισό του 7^{ου} αιώνα.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η έντονη δραστηριότητα των εργαστηρίων κεραμικής στον 7^ο αιώνα και πιθανόν και αργότερα, με κύρια παραγωγή τους εμπορικούς αμφορείς, βεβαιώνει τη συνέχιση του εμπορίου, παρά την συρρίκνωση των πόλεων και των εμπορικών δραστηριοτήτων που θεωρείται ότι προκάλεσαν οι αραβικές επιδρομές στα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου στα μέσα του 7^{ου} αιώνα. Τα τελευταία χρόνια οι ερευνητές έχουν ανοίξει το θέμα των «σκοτεινών αιώνων» της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και της «παρακμής» των εύρωστων πόλεων και των παράλιων οικισμών⁷³. Θεωρούμε ότι παρά τη συρρίκνωση που παρατηρείται στις πόλεις και τους οικισμούς μετά τα μέσα του 7^{ου} αιώνα, πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπ' όψιν η έντονη εμπορική δραστηριότητα στη μεταβατική περίοδο, που τεκμηριώνεται από τη μελέτη της κεραμικής στην ανατολική Μεσόγειο⁷⁴. Στη Δωδεκάνησο η έντονη οικοδομική

⁶⁶ Poulou-Papadimitriou - Didioumi, «Nouvelles données», ό.π. (σημ. 22), 744· Για το σύστημα της *annonna militaris*, βλ. Γκουτζιουκώστας - Μονιάρης, *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση*, ό.π. (σημ. 50), 127-145, 236.

⁶⁷ Deligiannakis, ό.π., 222-223.

⁶⁸ Diamanti, «Stamped Late Roman/Proto-Byzantine Amphoras», ό.π. (σημ. 29).

⁶⁹ Poulou-Papadimitriou, «Transport amphorae», ό.π. (σημ. 59).

⁷⁰ Ντιντιούμη, «Νεότερα ευρήματα», ό.π. (σημ. 32), 108-109.

⁷¹ Κατσιώτη, «Πήλινα φιαλίδια», ό.π. (σημ. 61), 281· Ε. Μπρούσκαρη, «Σφραγίδα άρτου παλαιοχριστιανικών χρόνων από την Κω», *Ανταπόδοση, Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ε. Δεληγιάννη-Δωρή*, Αθήνα 2010, 277-278.

⁷² Στην Κω η ναυκλήρσοσα Ευστοχιανή δωρίζει τα ψηφιδωτά του βόρειου κλίτους στη βασιλική του Μαστιχαρίου, βλ. L.M. De Matteis, *Mosaici di Cos dagli scavi delle Missioni Italiane e Tedesche (1900-1945)* (Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XVII), Atene 2004, 221, με βιβλιογραφία. Σε κίονα εκκλησίας στη Ρόδο υπάρχει η επιγραφή *Φιλίππου ναυκλήρου Ασκουνδίου* (7^{ου}-8^{ου} αιώνας), Deligiannakis, «The economy of the Dodecanese», ό.π. (σημ. 44), 212.

⁷³ Βλ. ενδεικτικά, M. Mundell Mango (επιμ.), *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the 38th Spring Symposium of Byzantine studies, St John's College (University of Oxford, March 2004)*, Oxford 2009· P. Armstrong «Trade in the east Mediterranean in the 8th century», στο ίδιο, 157-178. Βλ. επίσης, Poulou-Papadimitriou, «Transport Amphorae», ό.π. (σημ. 59), με βιβλιογραφία.

⁷⁴ Arthur, «Form, Function and Technology», ό.π. (σημ. 39), 171-173· Poulou-Papadimitriou, «Transport amphorae», ό.π. (σημ. 59). Επίσης, η αύξηση των εργαστηριακών εγκαταστάσεων στα νησιά

δραστηριότητα με την ανέγερση πλήθους βασιλικών φαίνεται ότι φθίνει στον 7^ο αιώνα, περίοδο που ξεκινούν οι πρώτες οχυρώσεις στην πόλη της Ρόδου. Υπάρχουν μαρτυρίες για ύπαρξη αραβικής φρουράς στη Ρόδο⁷⁵, ενώ πρόσφατα ο εντοπισμός μιας αραβικής επιγραφής σε κίονα της βασιλικής του Αγίου Γαβριήλ⁷⁶ που βρίσκεται λίγο πιο έξω από την πόλη της Κω, μας κάνει να υποθέσουμε ότι ίσως είναι πραγματικότητα η κατάληψη της Κω από τους Άραβες στα μέσα του 7^{ου} αιώνα, που περιγράφεται από τις πηγές⁷⁷.

Ποιες είναι λοιπόν οι επιπτώσεις αυτών των επιδρομών και της προσπάθειας εγκατάστασης των Αράβων στα νησιά; Και τι γίνεται με το εμπόριο αυτή την περίοδο; Οι μελλοντικές συστηματικές δημοσιεύσεις του κεραμικού υλικού που προέρχεται από τις σωστικές ανασκαφές της ΚΒ΄ και της 4^{ης} Εφορείας είναι βέβαιο ότι θα δώσουν απαντήσεις.

Σοφία Ντιντιούμη

Αρχαιολόγος

e-mail: s.didioumi@gmail.com

κατά τη μεταβατική περίοδο (7^{ος}-8^{ος} αι.) σε σχέση με την παρουσία του βυζαντινού στρατού και στόλου, που σε αυτή την παραγμένη εποχή μετακινείται σε ολόκληρο το Αιγαίο και τη Δύση, είναι ένα σημαντικό ζήτημα στην έρευνα, το οποίο δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθεί στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο Γιώργο Δελληγιαννάκη για τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις μας και τις παρατηρήσεις του επί του θέματος.

⁷⁵ Ηλ. Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης», *Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1522)*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, (Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993), Β΄, Αθήνα 2000, 303-304.

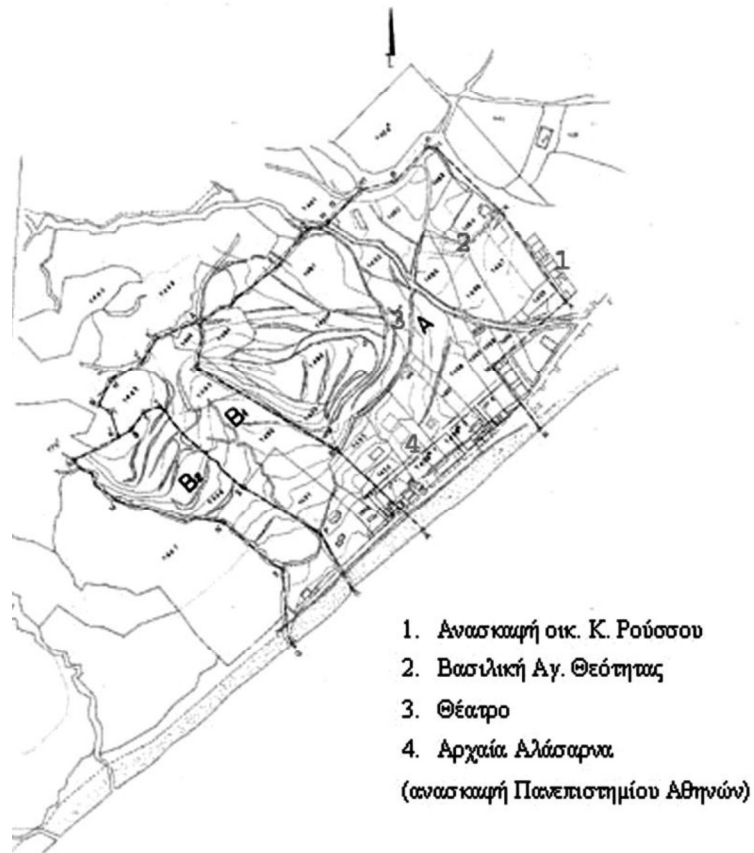
⁷⁶ I. Baldini - G. Mazzili, «La fasi e la tipologia della basilica», στο I. Baldini - M. Livadiotti (επιμ.), *Archeologia Protobizantina a Kos: la basilica di S. Gabriele*, Bologna 2012, 174, εικ. III.43.3. Βλ. επίσης, Fr. Imbert, «Graffiti, arabes de Cnide et de Kos: premières traces épigraphiques de la conquête musulmane en mere égée», στο C. Zuckerman, *Constructing the Seventh Century*, Travaux et Mémoires 17, Paris 2013, 731-758.

⁷⁷ Για τις αραβικές επιδρομές στην Κω, βλ. Ε. Μπρούσκαρη - Σ. Ντιντιούμη, «Υστερορωμαϊκή και Βυζαντινή Κως. Η συμβολή των νομισμάτων (4ος-12ος αι.)», *Οβολός 8, Το Νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους περαία. Πρακτικά Συνεδρίου της Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης, (Κως, 30 Μαΐου - 2 Ιουνίου 2003)*, Αθήνα 2006, 315.

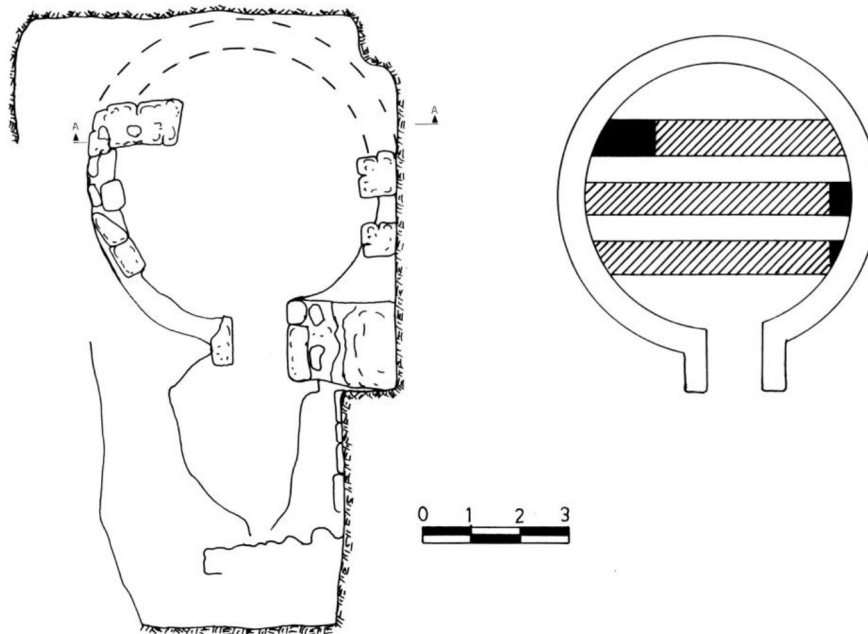

Εικ. 1 Χάρτης των Δωδεκανήσων

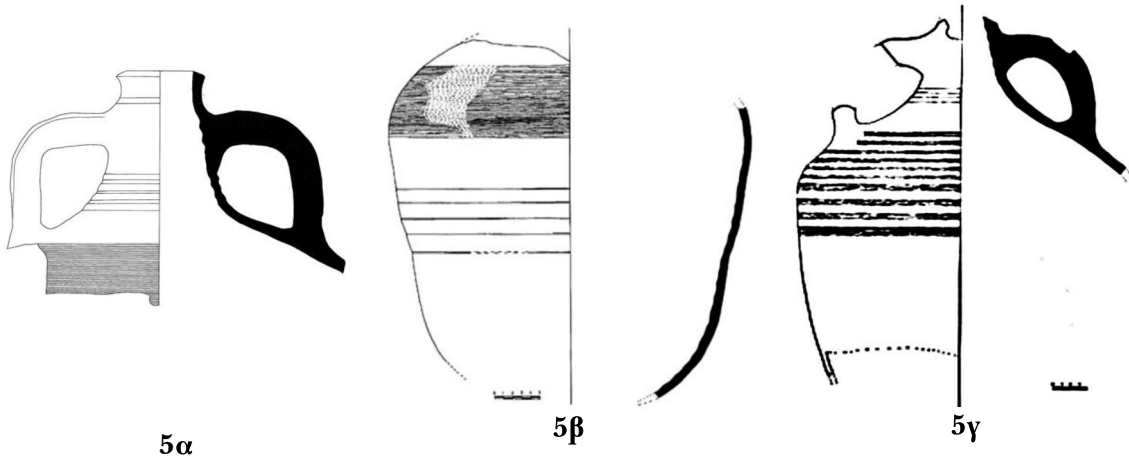
Εικ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα αρχαιολογικής ζώνης Καρδάμαινας (αρχείο ΚΒ΄ και 4^{ης} Εφορείας)

Εικ. 3. Κεραμικός κλίβανος Καρδάμαινας, 7^{ος} αιώνας

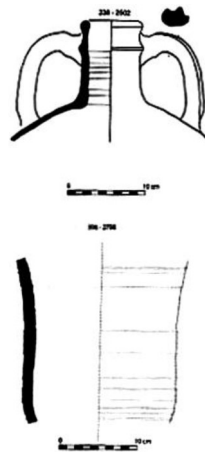
Εικ. 4: Απομίμηση LR1 αμφορέα. Καρδάμαινα

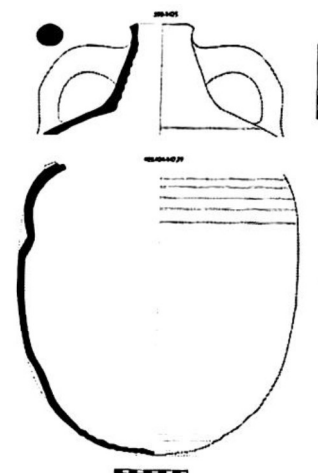
Εικ. 5α-γ. Σφαιρικός αμφορέας Καρδάμαινας

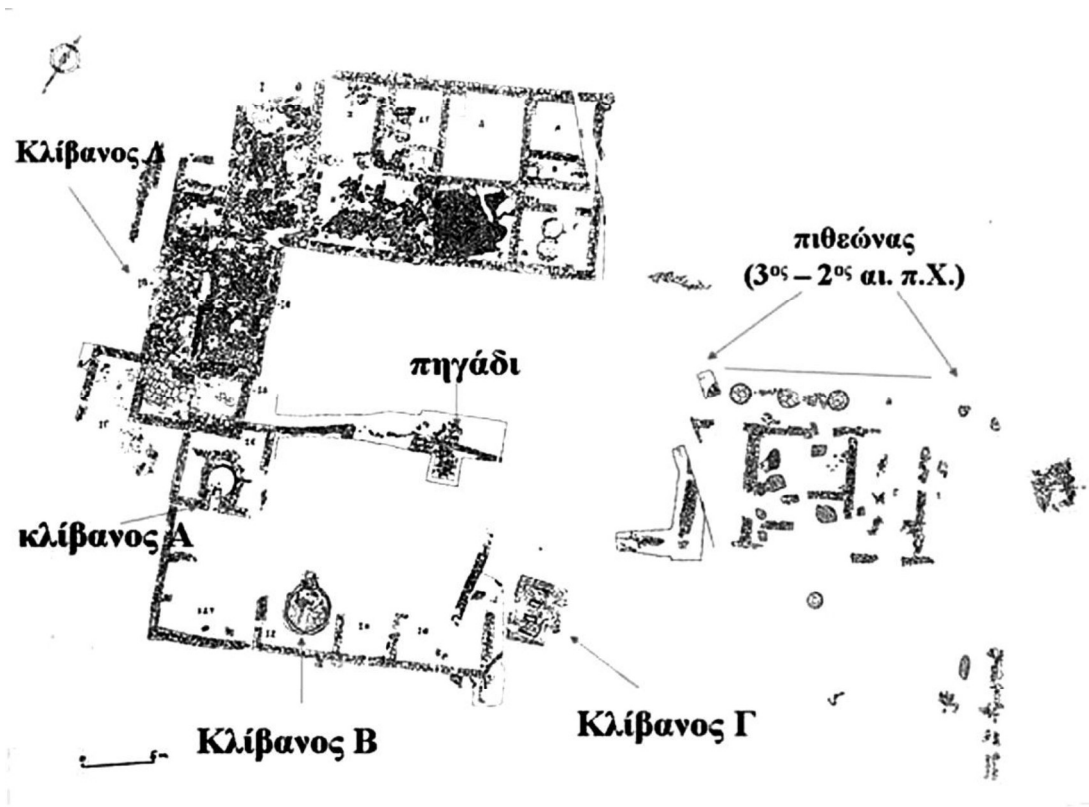
Εικ. 6. Τροχήλατο
λυχνάρι από τον
κλίβανο της
Καρδάμαινας

Εικ. 7. LR1 αμφορέας
(Diamanti, «Stamped Late
Roman/Early Byzantine
Amphoras», εικ. 1a)

Εικ. 8. LR13 αμφορέας
(Diamanti, «Stamped Late
Roman/Early Byzantine
Amphoras», εικ. 1b)

Εικ. 9. Εργαστηριακή εγκατάσταση στην περιοχή Κώσταινα, Μαστιχάρι Κω, μέσα 6^{ου}-7^{ου} αιώνας

Εικ. 10α: Κεραμικός κλίβανος Γ. Κώσταινα, Μαστιχάρι Κω

Εικ. 10β. Εργαστηριακή εγκατάσταση στην περιοχή Κώσταινα, Μαστιχάρι Κω.
Κλίβανος Γ

11α

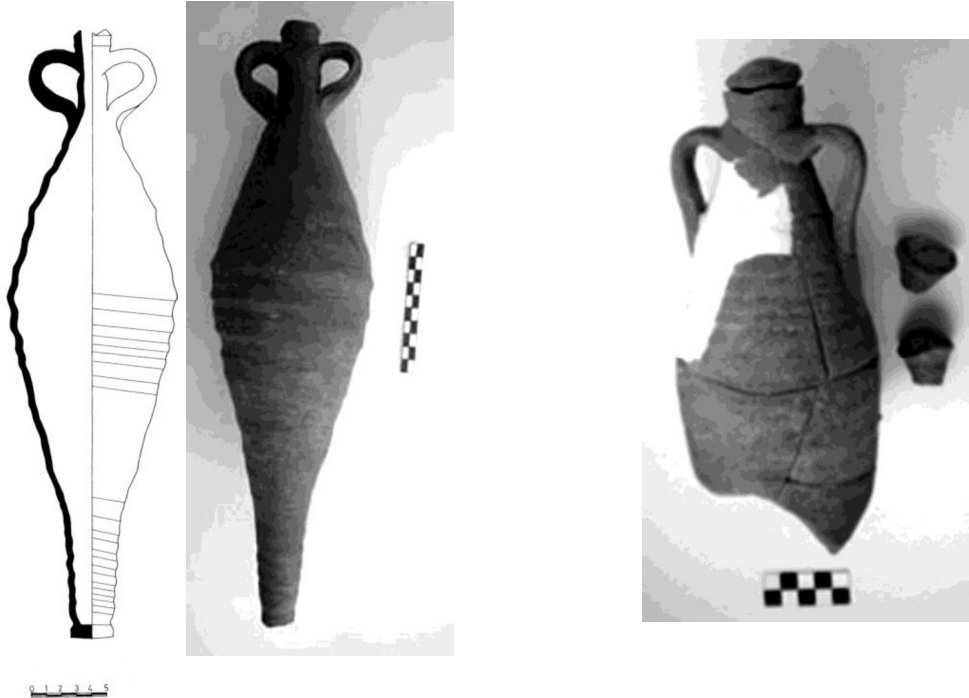

11β

Εικ. 11α-β. Εργαστηριακή εγκατάσταση στην περιοχή Κώσταινα, Μαστιχάρι Κω.
Κλίβανος Δ

Εικ. 11γ. Εργαστηριακή εγκατάσταση στην περιοχή Κώσταινα, Μαστιχάρι Κω. Κλίβανος
Δ. Αμφορείς LR3

Εικ. 12α-β. Εργαστηριακή εγκατάσταση
στην περιοχή Κώσταινα, Μαστιχάρι Κω.
Αμφορέας τύπου LR3 B4

Εικ. 13. Εργαστηριακή εγκατάσταση στην
περιοχή Κώσταινα, Μαστιχάρι Κω.
Αμφορέας τύπου LR3 B2

Εικ. 14: Αμφορέας από το εργαστήριο στην περιοχή Κώσταινα

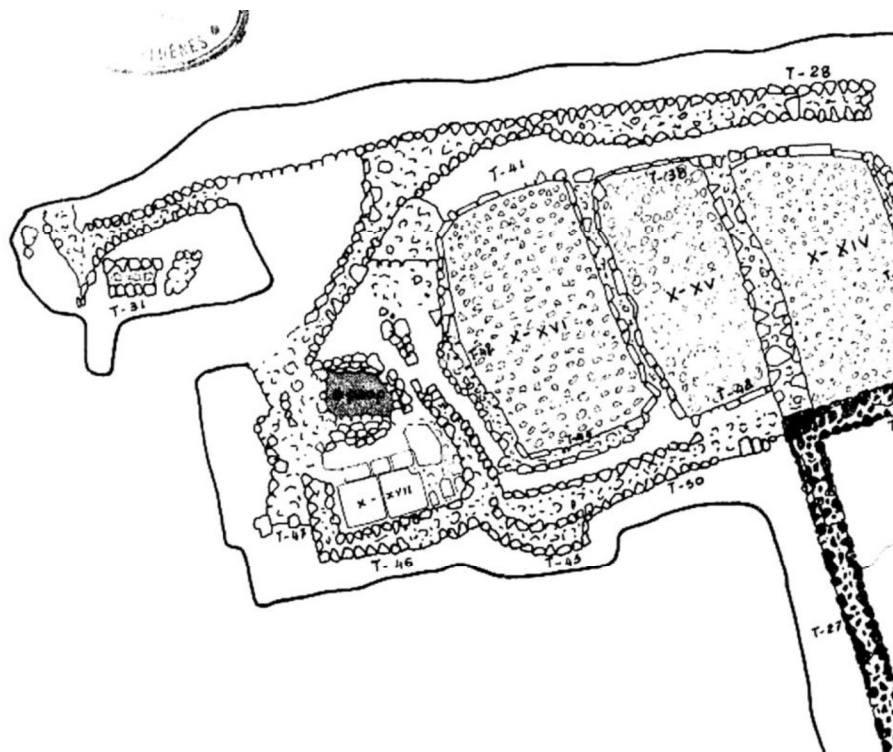
Εικ. 15: Πήλινη μήτρα λυχναριού από το Μαστιχάρι (Κασιώτη, «Πήλινη ημίτομη μήτρα», εικ. 1)

Εικ. 16. Ανασκαφή στην βασιλική της Άφωτης Καρπάθου (Κόλλιας, Άνασκαφή εις 'Άφωτην' Καρπάθου», ΠΑΕ 1975, πιν. 224).

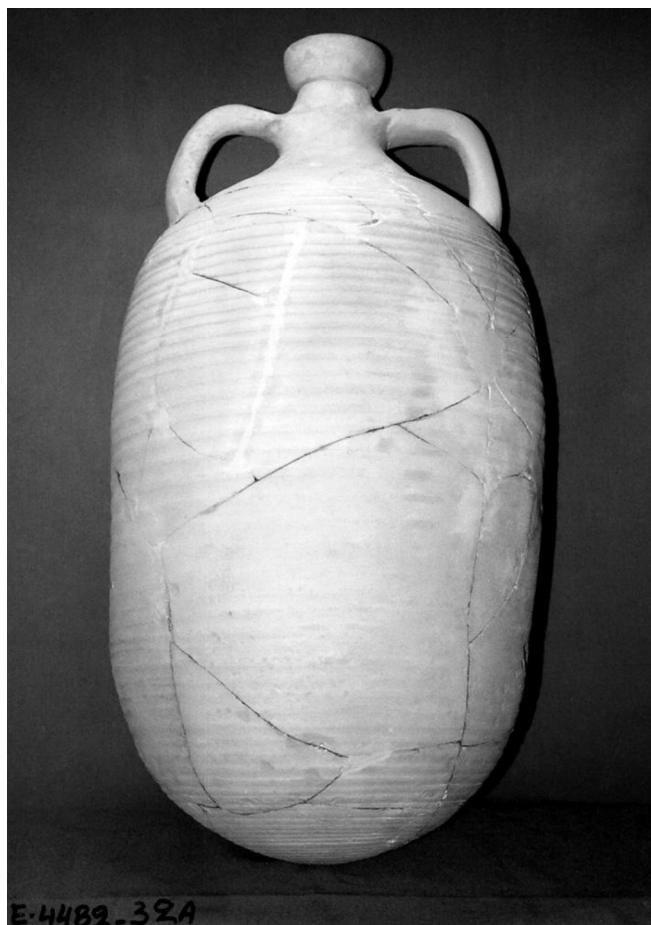

Εικ. 17. Βασιλική στην Άφωτη Καρπάθου. Οι δεξαμενές (Κόλλιας, «Η βασιλική της Άφωτης», Καρπαθιακά Β΄, εικ. 11).

Εικ. 18: Βασιλική της Άφωτης Καρπάθου. Αποτύπωση των δεξαμενών (Κόλλιας, Άνασκαφή εις Άφωτην Καρπάθου», παρενθ. πιν. Η΄).

Εικ. 19: Βασιλική της Άφωτης Καρπάθου, Αμφορέας. (Παπαβασιλείου –Κατσιώτη, «Η βυζαντινή Κάρπαθος», εικ. 2, πρώτο από αριστερά. Αρχείο 4^{ης} ΕΒΑ).

Εικ. 20: Βασιλική της Άφωτης Καρπάθου, λυχνάρι. (Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική», ΑΕ 1973, πίν. 75β, πρώτο από αριστερά).